

СХОДОЗНАВСТВО У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА: 1834–1918 (продовження, початок у третьому числі)

У СВОЄМУ підручнику професор розповів про життя та філософські погляди Конфуція і його послідовників, а потім так охарактеризував конфуціанство: "...конфуцианизм отрицает должное и нравственное в строгом смысле этого слова; его этика, по ее неопределенности, колеблется между евдемонизмом, утилитаризмом и фатализмом и впадает во множество противоречий, непоследовательностей и затруднений" [Козлов 1885, 40].

Олексій Олександрович розглянув інші напрями китайської стародавньої філософії, започатковані Лао-цзи, Ліцієм, Міцієм тощо.

Наступний розділ О.О. Козлов присвятив висвітленню історії індійської філософії, яка, так само, як і китайська, виникла на релігійному ґрунті, але мала свою специфіку. Староіндійська філософія, як і релігія, намагалася розв'язати питання щодо остаточного звільнення людини від земних страждань, але дещо по-іншому ставила перед собою це завдання й намагалася вирішити його в інший спосіб.

Індійська філософія ще за давніх часів поділилася на кілька систем та шкіл, і Олексій Олександрович докладно розповів у підручнику про вчення Веданти, згадав інші філософські системи (Санкх'ю, Югу, Ньяю) і перейшов до розгляду буддизму.

Професор навів життєпис Сідхартхи Гаутама, який нібито першим досяг нірвани і став Буддою, й зазначив, що, попри наявність у його біографії деяких елементів міфів і перебільшень, є усі підстави "...признать как существование Будды, так и некоторые важнейшие обстоятельства его жизни и деятельности за исторические факты" [Козлов 1887, 67]. Олексій Олександрович порівняв буддійську релігію з брахманізмом і виявив між ними як спільні риси, так і суттєві відмінності. Потім він виклав основи філософії буддизму, підкресливши, що "...буддийская философия совершенно порвала всякую связь с

откровением Вед: ее истины ни в каком отношении не суть «милость божия», а продукт человеческого разума и умственного усилия" [Козлов 1887, 69].

Вчений пояснив зміст усіх чотирьох істин, покладених в основу буддійської філософії: 1) вчення про існування страждань (земне життя – це ланцюг страждань); 2) вчення про їхнє виникнення (корінь страждань – в жадобі до скороминучих насолод – через необізнаність людини в тому, куди веде примарне щастя); 3) вчення про знищення кореня страждань (приборкання власних бажань і пристрастей); 4) вчення про спосіб врятування від страждань (зречення від усього мирського – родини, шлюбних відносин, власності тощо і виконання певних заповідей).

О.О. Козлов зазначив: "В сравнении буддизма с Ведантой мы должны сказать, что он представляет менее выработанную, менее последовательную и логическую систему, чем Веданта. Это весьма естественно, т.к. Веданта в самой выработанной своей форме сложилась гораздо позднее буддизма и даже под влиянием воздействия от него" [Козлов 1887, 75].

"Курс истории философии" О.О. Козлова розроблено на основі використання матеріалу, який містять праці О.М. Новицького, Muller'a, Faber'a, Plath'a, Deussen'a та багатьох інших філософів, творчо переосмисленого і теоретично узагальненого самим автором. Підручник був побудований логічно, він містив усю необхідну інформацію для засвоєння студентами питань, пов'язаних із виникненням і розвитком філософії. Автор підручника розповів про найвизначніших мислителів Стародавнього Китаю та Індії, а також про їхні філософські погляди, виявив спільні риси і відмінності між різними філософськими системами та школами, порівняв їх з релігійними вченнями, дав загальну характеристику. Лекції О.О. Козлова були корисними для студентів, оскільки сприяли

формуванню у них цілісного уявлення про поступ світової філософської думки. Після відставки О.О. Козлова курс стародавньої східної філософії не викладався в Київському університеті. Професор О.М. Гіляров читав курси з історії середньовічної і нової філософії, професор Г.І. Челпанов – курси з теоретичної і моральної філософії.

Цікавився питанням про світогляд стародавніх народів, який відбився на їхніх релігійних вченнях та міфах, П.І. Аландський.

Павло Іванович Аландський (1844–1883) закінчив у 1870 році історико-філологічний факультет Петербурзького університету і залишився при університеті готуватися до професорського звання. Після захисту в 1872 році магістерської дисертації Павло Іванович почав викладати курс грецької словесності як приват-доцент Петербурзького університету. У березні 1874 року він став штатним доцентом на кафедрі грецької словесності Київського університету Св. Володимира.

Павло Іванович Аландський спеціалізувався переважно на класичній філології, але робив спроби (на основі даних історії, філології, археології, філософії, психології, соціології, фізіології) визначити загальні закономірності суспільного розвитку з урахуванням сукупної дії багатьох факторів свідомої діяльності людини. Колеги Павла Івановича вважали, що таке широке розуміння завдань вченого “носить отпечаток мечты” [Кулаковский 1884, 8]. Вони з іронією ставилися до ідей П.І. Аландського, для реалізації яких йому, на їхню думку, “...необходимы были более глубокие познания в физиологии и психологии, нежели те, какие успевал он приобрести среди неблагоприятных обстоятельств; равным образом... требовалось всестороннее ознакомление с различными отраслями классической филологии, с каждым днем делающей новые успехи и открытия... Личное дарование Павла Ивановича, при всей значительности своей, не могло возместить вполне пробелов в подготовке для проведения в науку новых взглядов и методов” [Мищенко 1883, 8].

У 1883 році було опубліковано працю П.І. Аландського “Религиозная жизнь в современной Индии”, у котрій він розглянув ту частину монографії А.С. Лялла

“Asiatic Studies religious and social” (1882), де йшлося про релігійне життя однієї з індійських провінцій, у якій прості форми релігії розвивалися поряд з більш складними й досконалішими. На прикладі цієї провінції автор запропонував класифікацію індійських релігійних вчень, пояснив їхній зміст, визначив особливості виникнення і формування релігійних почуттів, описав місцевих богів – видатних предків, що мали бездоганну репутацію і були долучені до “святих”.

А. Lyall зробив спробу спростувати усталену в науці тезу про виникнення міфів з єдиного джерела, яким є враження людини від навколишнього світу та обожнення сил природи й наділення їх людськими якостями. Автор висунув іншу гіпотезу: багато індійських міфів беруть свій початок зі спогадів очевидців про життя і видатні вчинки відомих людей, яких згодом визнали святими.

А. Lyall вивчав також ставлення нововладців до релігії в різних країнах Сходу (зокрема в Індії та Китаї) і дійшов висновку, що в Індії держава не втручалася у справи релігії, проте в “Китае государство сумело обратитъ религию в послушное и податливое орудие власти” [Аландский 1883, 230].

Заслуга П.І. Аландського полягала в ознайомленні вітчизняних фахівців з новою і надзвичайно змістовною працею А.С. Лялла. Проте його коментарі не вирізнялися аналітичністю і не мали жодного наукового значення. Павло Іванович фактично лише старанно переповів російською мовою зміст кількох глав з монографії А. Lyall’a.

Протягом 1885–1914 рр. кафедру порівняльного мовознавства і санскриту у Київському університеті очолював професор Ф.І. Кнауер.

Федір (Фрідріх) Іванович Кнауер (1849–1918) у 1877 році закінчив богословський факультет Дерптського університету, одержавши диплом дійсного студента. Не відчувачи покликання до пастирського служіння в церкві, він восени того ж року вступив на історико-філологічний факультет Дерптського університету. Спершу юнак спеціалізувався на класичній філології і відвідував семінари професора В. Гершельмана, які проводилися латинською

мовою, але незабаром, під враженням блискучих лекцій доцента (пізніше – професора) Л. Мейєра та академіка Л. Шредера, захопився порівняльним мовознавством і санскритом.

У 1880 році Федір закінчив університет і одержав ступінь кандидата порівняльного мовознавства і німецької мови. Після складення додаткових іспитів і прочитання пробних лекцій він того ж року одержав звання старшого викладача Закону Божого і німецької мови.

Восени 1880 року Федір Іванович виїхав у закордонне наукове відрядження – прослухав лекції Дельбрюка з порівняльного мовознавства, Сівєрса – з порівняльної граматики германських мов, Каппеллера – із санскриту, Вільгельма – із зендської мови в Єнському університеті. Водночас він збирав матеріал для магістерської дисертації, присвяченої проблемі наголосу в санскриті, роботу над якою закінчив восени 1881 року в Росії.

Навесні наступного року Федір Іванович знову вирушив за кордон і протягом півтора року слухав в університеті Тюбінгена лекції професора Р. Рота, під впливом яких зацікавився літературою ритуальних сутр.

У вакаційний період 1882 року Ф.І. Кнауер приїхав у Дерпт, склав спеціальні іспити і захистив магістерську дисертацію. Повернувшись із закордонного відрядження у жовтні 1883 року, Федір Іванович до травня наступного року перебував у Москві, а потім знову відбув до Дерпта, де розпочав педагогічну діяльність в університеті як приват-доцент. У жовтні 1884 року, після захисту дисертації, він здобув учений ступінь доктора порівняльного мовознавства.

В 1885 році Ф.І. Кнауєра за власним бажанням було переведено на посаду штатного приват-доцента Київського університету. 1 січня 1886 р. його було обрано екстраординарним, а 1 січня 1890 р. – ординарним професором університету Св. Володимира [Кнауэр 1903].

Яскравим прикладом викладацької майстерності професора Ф.І. Кнауєра є його вступна лекція до курсу порівняльного мовознавства, котру він прочитав в університеті Св. Володимира 5 березня 1885 р. Федір Іванович розпочав лекцію зі стислої

характеристики свого предмета, зокрема зазначив, що “...есть много народов, находящихся между собою в родстве по языку и по крови, и что самое главное или, по крайней мере, самое важное семейство из них составляют индоевропейские народы” [Кнауэр 1885, 59]. Він підкреслив особливе значення для розвитку порівняльного мовознавства індоєвропейських народів вивчення староіндійської мови – санскриту. Ф.І. Кнауєр зауважив, що за багатьма ознаками найбільш споріднена із санскритом староіранська мова, відома також під назвою зендської: “По звукам, формам слов, грамматическому строю, флексии, синтаксису санскрит и зенд являют перед нами такое близкое родство, что позволительно было бы назвать их как бы бывшими родными братьями, ибо они относятся друг к другу почти как наречия. Они составляют особенную группу индоевропейских языков, получившую впоследствии название арийских” [Кнауэр 1885, 59]. Ф. Кнауєр вважав стародавніх індійців і персів спорідненими народами, оскільки про це свідчать схожі сюжети в їхніх найдавніших писемних пам’ятках. Задля підтвердження цієї тези Федір Іванович переповів студентам зміст одного уривка з Авести (священної книги стародавньої перської релігії), в якому розповідалося про те, як Заратуштра переконував свій народ у тому, що віра, котру він поширював, не була вигадана ним самим, а ґрунтувалася на одкровеннях Божих. Ф.І. Кнауєр порівняв розповідь пророка про Іма в Авесті з описом Яма у Ведах (пам’ятці Стародавньої Індії) і підкреслив наявність аналогій, котрі свідчать про те, що “...история или, точнее, миф о Яме и Име начал образовываться уже в том отдаленном периоде, когда ведийский и зендский народы еще не отделились друг от друга” [Кнауэр 1885, 65]. І в наступних своїх лекціях Ф.І. Кнауєр вдавався до цікавих літературних сюжетів, аби якнайкраще пояснити студентам складні розділи курсу.

Ф.І. Кнауєр багато уваги приділяв підготовці навчальної літератури – ґрунтовних підручників, за якими десятиліттями навчалися студенти в російських університетах: наприклад, “Учебник для изучения санскрита” (1891, у співавторстві з В.Ф. Міллером), “Учебник санскритского

языка. Грамматика. Хрестоматия. Словарь” (1908), “Лекции по сравнительной грамматике индоевропейских языков” (1913) та інші. Переважна більшість підручників і наукових праць Ф.І. Кнауера вийшла друком німецькою мовою.

Протягом багатьох років Ф.І. Кнауер працював над виданням унікальних пам’яток індійської літератури – гріхьясутри і шраутасутри школи Манави. Ці видання стали найкращими посібниками для усіх російських і українських санскриптологів, які цікавилися пізньоведійськими текстами і ритуалом [История отечественного... 1997, 76].

Для поглибленого вивчення студентами порівняльного мовознавства та староіндійської філології Федір Іванович організував у Київському університеті спеціальний семінарій, завдяки якому здобули міцні знання багато майбутніх відомих індологів та лінгвістів, серед яких був і М.Я. Калинович.

Михайло Якович Калинович (1888–1949) після закінчення у 1907 році київської гімназії Павла Галагана вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету, але через тяжку хворобу змушений був припинити навчання. Наступного року Михайло вступив до Київського університету, де зацікавився порівняльним мовознавством, староіндійською та слов’яно-руською філологією, тому одночасно відвідував семінарії професорів Ф.І. Кнауера і В.М. Перетца. В 1812 році М.Я. Калинович закінчив університет і виїхав у закордонне відрядження для вдосконалення наукової кваліфікації. У Лейпцизькому університеті під керівництвом В. Віндіша він опановував індійську філологію, К. Бругмана – поглиблено вивчав порівняльну граматику індоевропейських мов та грецьку мову, А. Лескіна – студіював литовську мову. Михайло Якович працював у наукових установах, архівах і книгозбірнях Парижа, Лондона, Мілана, Монтевідео, Буенос-Айреса, зібрав багатий матеріал для магістерської дисертації, написав чернетки деяких глав, але його плідну роботу перервала Перша світова війна. Під час квапливого від’їзду на батьківщину він загубив численні зошити з цінним фактологічним матеріалом, деякі рукописи та чорновий варіант дисертації.

Повернувшись до Києва, М.Я. Калинович склав магістерські іспити, в 1916 році почав працювати в університеті приват-доцентом кафедри порівняльного мовознавства, викладав порівняльну граматику індоевропейських мов, санскрит, історію староіндійської літератури і фактично виконував обов’язки завідувача кафедри. Він працював (з невеликими перервами) у цьому навчальному закладі до кінця життя. В 1924 році М.Я. Калинович здобув професорське звання, в 1939 році його було обрано академіком АН УРСР. Педагогічну діяльність він поєднував з напруженою науковою роботою, з 1924 року був штатним співробітником науково-дослідної кафедри мовознавства історично-філологічного відділу ВУАН, з 1930 року завідував відділом загального мовознавства новоутвореного Інституту мовознавства АН УРСР, упродовж 1939–1944 рр. був його директором [Жлуктенко 1991].

Серед усього розмаїття літературного надбання Стародавньої Індії Михайло Якович особливо цікавився розвитком драматургії, котра, на його думку, найяскравіше віддзеркалювала самобутні звичаї індіців, їхню вдачу, світогляд, а також флору і фауну цієї чарівної країни: “Пусть фабула драмы однообразна, пусть характеры действующих лиц предначинены поэтикой, строго определяющей, каким должен быть главный герой, каковы особенности почти неизменных участников действия – видушаки и виты, однако даже краткий диалог показывает, что лица, ведущие его, настоящие индусы, а не отвлеченные схемы характеров с индийскими только именами, что обстановка, условия и место действия свидетельствуют о подлинной Индии” [Калинович 1916, 6].

Першу свою наукову працю з індології “Природа и быт в древнеиндийской драме” (1916) І. Калинович присвятив дослідженню способів зображення навколишнього світу, на тлі якого розгорталася дія переважної більшості староіндійських драматичних творів. Вчений зазначив, що індійську драму просякнуто атмосферою еротики, а її інтригу побудовано на коханні, кінцівка п’єс завжди щаслива: суперницю приборкано, спокутувано родове прокляття, подолано підступи розлучниці-чаклунки та усіх лиходіїв, люблячі серця

поєднано, молодята чекають поповнення родини. Природа, додав Михайло Якович, традиційно відіграє в староіндійських драматичних творах роль співчутливого сентиментального свідка історії кохання. М.Я. Калинович докладно охарактеризував три основні види опису природи, які можна побачити в староіндійській драмі, коли: 1) місцевого колориту майже не помітно; 2) відчувається своєрідний колорит Індії (вчений розрізняв реалістичні описи природи й умовні, до яких відносив зображення навколишнього світу в казках, міфологічних історіях); 3) конкретна місцевість вимальовується у найдрібніших деталях. Такі самі схеми, за словами автора, застосовувалися і для зображення картин побуту. М.Я. Калинович дійшов висновку, що "...как и античные поэты, индусы почти не знают любованья одной природой, которая бы резко, как у романтиков, противопоставалась человеку. Весь мир им представляется гармоничным земным раем, где люди так же необходимы и прекрасны, как ароматы, цвета и цветы" [Калинович 1916, 32]. Із квітів найчастіше в індійській драмі згадувався лотос, із тваринного світу – слон. Автор підкреслив, що пристрасть до ароматів і майстерна передача запахів також були характерними рисами староіндійської драми, дія якої розгорталася переважно у спекотний день, іноді – вночі. Явища природи зазвичай зображувалися не прямо, а опосередковано – через поведінку тварин, птахів, зовнішній вигляд рослин тощо.

Праця М.Я. Калиновича, в якій всебічно охарактеризовано староіндійську драму, довго зберігала своє важливе наукове значення і в 1962 році перевидавалася разом з іншими дев'ятьма найвидатнішими творами з індійської філології у книзі "Избранные труды русских индологов-филологов".

Іншим великим індологічним дослідженням М.Я. Калиновича стала стаття "Бхавабхути Шрикантха" (1918), присвячена древньоіндійському драматургові, життєвий шлях якого залишався невідомим через брак достовірних даних. Михайлові Яковичу пощастило під час перегляду творів Бхавабхути натрапити на матеріал, котрий торкався його життєпису. М.Я. Калинович датував життя і творчість індійського драматурга приблизно серединою

VII ст. н.е., реконструював основні віхи його життя, розповів, зокрема, що Бхавабхуті народився у Падмапурі в місцевості Відарбха, походив із брахманського роду, мав репутацію високоосвіченої людини.

Наукову працю "Концентри індійського світогляду" (1928) М.Я. Калинович побудував на величезному фактологічному матеріалі і простежив у ній поступ літературного процесу Стародавньої Індії протягом трьох тисячоліть. Ця розвідка стала останнім дослідженням вченого в галузі індології, пізніше він опрацьовував переважно проблеми загального мовознавства, вивчав, зокрема, питання зв'язку мови і мислення, походження мови, визначення слова й речення і т.ін.

Випускники Київського університету, учні професора Ф.І. Кнауера Олексій Петрович Баранников (1890–1952) та Борис Олександрович Ларін (1893–1964) стали відомими вченими в галузі староіндійської філології, академіками, але працювали не в Києві. Отже, науковий доробок М.Я. Калиновича був вершиною досягнень у галузі староіндійської літератури в Києві. Пізніше цей науковий напрямок в Україні занепав.

Вивчав особливості формування апарату державного управління Індії випускник 1902 року юридичного факультету Київського університету, спеціаліст у галузі держави і права, приват-доцент Київського університету Олександр Олексійович Жилин. В "Очерке организации управления Британской Индийской империи" (1908) він охарактеризував Англію як одну з найпотужніших європейських держав, що мала великі колоніальні володіння, до того ж "...политическая организация различных владений британской короны, объединяемых лишь признанием суверенитета Англии и верховенства английского парламента, представляла самые разнообразные правительственные формы, неподдающиеся более или менее точной классификации" [Жилин 1908, 1]. Серед усіх залежних від Англії країн автор зосередив увагу на Індії. Він розглянув форми її управління від перших вторгнень англійців на індійські землі до 1858 року, який ознаменувався великим національно-визвольним повстанням, жорсткою придушенням окупантами. Потім автор охарактеризував у загальних

писах систему управління в Індії під час чинності закону 1858 року, який регламентував повноваження центральних органів влади та законів, ухвалених у 1861-му і 1892 роках, котрі стосувалися місцевої адміністрації. О.О. Жилін зазначив, що керівництво колонією здійснювалося підзвітним англійському парламенту статс-секретарем, який формував спеціальну раду у справах Індії – фактично дорадчий орган; на чолі місцевого управління стояв призначений королем генерал-губернатор з досить широкими повноваженнями, який впроваджував у життя свої укази за допомогою спеціальної виконавчої ради, що складалася із шести осіб. Олександр Олексійович Жилін дійшов висновку, що “...верховним распорядителем судьбами Индии является в конечном итоге не статс-секретарь Индии, а английский кабинет и английский парламент” [Жилин 1908, 14]. Він додав, що, починаючи з кінця 80-х років ХІХ ст., в Індії щорічно скликалися національні конгреси для обговорення найактуальніших політичних і суспільних питань, але ухвалені цими зборами рішення Англія не брала до уваги.

Студенти Київського університету також цікавилися індологією. Г. Васильєв, наприклад, у 1867 році подав на розгляд історико-філологічного факультету кандидатську працю “Сличение индийских законов Ману о браках с брачными обычаями славян по летописи Нестора, с объяснением древне-германских Bruthlauff”. Він розглянув станси з третьої книги законів Ману (у перекладі Deslongchamp’a), в яких простежуються найдавніші погляди індійців на шлюб, причому зосередив увагу на шлюбах, які здійснювалися за спільною згодою молодих, після примусового викрадення дівчини або ж викрадення зі згоди нареченої, але всупереч бажанню родичів. Автор порівняв ці види одружень з тими, про які йшлося в літописі Нестора. Г. Васильєв навів розповідь літописця про випадки “умикання” наречених як із примусу, так і за взаємною згодою, а також про продаж наречених. Ці звичаї поступово втратили свій первісний зміст і збереглися вже як весільні обряди. Г. Васильєв виявив певні аналогії в описанні старослов’янських та староіндійських шлюбів і зробив досить несподіваний висновок: “...замечательное

согласие того, что говорит Нестор о брачных обычаях славян во времена язычества, с тем, что содержится об этом предмете в законах Ману... служит, по нашему крайнему разумению, новым подтверждением высокой добросовестности нашего первого летописца, преподобного Нестора, который что видел и слышал, по истине, так и записал” [Васильев 1867, 19]. Твердження про схожість одружень у слов’ян та індійців, зроблене на підставі рукопису Нестора, не може бути критерієм підтвердження достовірності цього рукопису. Навпаки, літопис Нестора, автентичність якого доведена методами слов’янської палеографії і текстології, а також шляхом порівняння його з творами інших давньоруських письменників та літописців, може використовуватися спеціалістами для вивчення культурних традицій народів. Крім того, автор надто довільно прокоментував цей рукопис, окремі фрази літописця він трактував із власними домислами, інші взагалі залишив без уваги, деякі гіпотези обґрунтував непереконливо, з помітними натяжками, сучасні йому простонародні весільні церемонії розглянув лише на прикладі обрядів однієї Тверської губернії – як втіленні спільноросійських весільних традицій.

Хоча кандидатська праця Г. Васильєва була доволі посередньою, рада факультету визнала її задовільною – як першу в Київському університеті спробу проведення порівняльно-історичного дослідження стародавніх слов’янських, германських, індійських традицій сватання та одруження.

Становлення українського китаєзнавства пов’язане з ім’ям Бориса Григоровича Курца (1885–нев.). Хоча період наукової діяльності професора Б.Г. Курца здебільшого не вкладається у хронологічні рамки даної праці, проте, на наш погляд, доречно буде сказати кілька слів про його творчий доробок, оскільки сфера наукових інтересів вченого сформувалася ще за студентських років в університеті Св. Володимира, де він у 1910 році блискуче захистив кандидатську працю “Политические и торговые отношения России с Китаем в XVIII веке”, яку було відзначено золотою медаллю.

Після закінчення Київського університету і захисту в 1919 році магістерської дисертації Борис Григорович Курц опрацьовував проблеми російсько-китайських

відносин (переважно у галузі торгівлі) під час роботи у вищих навчальних закладах Києва та у сходознавчих установах Всеукраїнської академії наук, аж доки в 1937 році його не було заарештовано і заслано в місце позбавлення волі.

У перших наукових працях джерелознавчого характеру (“Донесение Родеси и Архангельско-Балтийский вопрос в половине XVII века” (1912), “Состояние России в 1650–1655 гг. по донесению Родеси” (1914), “Сочинение Кильбургера о русской торговле в царствование Алексея Михайловича” (1915)) Борис Григорович Курц досліджував питання про співвідношення державних і приватновласницьких інтересів у економіці середньовічної Росії. Потім він повернувся до проблематики, якою захопився ще під час навчання у Київському університеті, і в 1927 році опублікував статтю “Колониальная политика России и Китая в XVII–XVIII вв.”, у якій охарактеризував взаємовідносини імперій, визначив їхні сфери впливу, проаналізував становище підкорених ними народів, зокрема кочових. Трохи перероблена, ця розвідка увійшла як окрема глава до монографії Б.Г. Курца “Русско-китайские сношения в XVII и XVIII столетиях” (1929). У цій книзі автор визначив особливості торгівлі між Росією та Китаєм до встановлення між цими державами дипломатичних відносин, розповів про перше російське посольство в Китаї, проаналізував російсько-китайські зв’язки протягом 1654–1805 рр., навів цікаві дані про обсяг російсько-китайського товарообороту у XVIII ст., дослідив колоніальну політику Росії та Китаю у XVIII ст. Він дійшов таких висновків: Росія у зносинах з Китаєм керувалася насамперед економічним зиском, Китай – територіальними зазіханнями; торговельні зв’язки між цими державами спочатку були односторонніми (з боку Росії), пізніше стали обоюсторонніми; локальний військовий конфлікт спалахнув лише одного разу – у XVII ст., у XVIII ст. країни обмежувалися лише взаємними погрозами; в російсько-китайських відносинах мали місце нещирість, підозри, непорозуміння; зовнішня політика Китаю була виваженішою й поміркованішою, ніж російська.

Проблеми російсько-китайських торговельних зв’язків у XVII–XVIII ст.

Б.Г. Курц розглянув у працях: “Из истории торговых сношений России с Китаем в XVII ст.” (1928), “Як постала державна караванна торгівля Росії з Китаєм у XVII ст.” (1929), “Государственная монополия в торговле России с Китаем в первой половине XVIII в.” (1929), “Занепад російсько-китайської торговельної монополії в 2-й половині XVIII ст.” (1929) та інших. Дві невеликі статті (“Схід, імперіалізм та СРСР” (1927) і “Шляхи економічної політики Росії та СРСР на Сході” (1928)) Борис Григорович присвятив аналізу поточної економічної політики СРСР на Сході, висунув обґрунтовані пропозиції щодо її вдосконалення.

Б.Г. Курц першим почав опрацьовувати історіографію українського сходознавства, але його “Огляд літератури про Схід, що вийшла на Україні в 1924–1932 рр.” залишився незавершеним – у рукописі.

Сучасні сходознавці високо цінують науковий доробок професора Б.Г. Курца і називають його “першою величиною українського китаєзнавства свого часу” [Кіктенко 1997, 82].

В університеті Св. Володимира помітного розвитку набуло візантинознавство. Киянин Володимир Степанович Іконников (1841–1923) у 1865 році закінчив Київський університет зі ступенем кандидата. В 1866 році він став приват-доцентом Харківського університету і протягом року читав курс російської історії на історико-філологічному і юридичному факультетах. Восени 1867 року Володимира Степановича було призначено викладачем географії Другої Одеської гімназії. Після захисту в 1868 році магістерської дисертації (“Максим Грек”) він став доцентом кафедри російської історії в університеті Св. Володимира. В 1869 році В.С. Іконников захистив докторську дисертацію і наступного року був обраний професором Київського університету. В 1873–1913 рр. В.С. Іконников був головним редактором “Университетских известий”, протягом 1877–1880 рр. і 1883–1887 рр. – обіймав посаду декана історико-філологічного факультету Київського університету. В 1914 році В.С. Іконников увійшов до складу дійсних членів Петербурзької академії наук, у 1921 році його було обрано академіком Української академії наук. В.С. Іконников – один із

фундаторів Історичного товариства Нестора Літописця, головою якого був протягом 1873–1877 років [Биографический словарь... 1884, 228–234].

У Київському університеті Володимир Степанович викладав стародавню і нову російську історію та російську історіографію. Наукові дослідження В.С. Іконникова торкалися історії суспільно-політичних і культурних рухів у Росії та Україні, візантійсько-російських відносин, історіографії, джерелознавства, історії науки, наукової біографістики. Значний інтерес становить його докторська дисертація – “Опыт о культурном значении Византии в русской истории”, яку було опубліковано в “Университетских известиях” у 1869 році під назвою “Исследование о главных направлениях в науке русской истории в связи с ходом образованности”. У цій праці вчений порівнює стан освіти й науки в Росії та у Західній Європі в період Середньовіччя і дійшов висновку, що “...в развитии научных понятий древняя Россия и Западная Европа представляют резкий контраст: между тем как на Западе остатки древней образованности послужили основанием, из которого развилась культура новой Европы... Россия, почти до XVII века, находилась в одинаковом положении, так как сумма знаний оставалась постоянно одна и та же. А когда в XVIII веке, окончательно выведенная из прежнего изолированного положения, Россия вошла в непосредственное отношение к Западной Европе, то, естественно, должна была подчиниться более сильной цивилизации – европейской, и эта подчиненность сохраняется до сих пор” [Иконников 1869, 1].

Володимир Степанович зробив огляд діяльності російських училищ, починаючи з доби християнства, і переконався, що “светская мудрость не закладывалась в древнерусскую школу” [Иконников 1869, 7]. На його думку, навчальні заклади Росії за старих часів перебували в занепаді, а освітні функції перейняли на себе монастирі, котрі поширювали “книжну” освіту: “До XVII века у нас не было науки; наша литературная деятельность до того времени верно характеризуется названием книжность. Она состояла в самом тесном отношении к религии и была ее результатом.... Это подтверждают характер школ,

содержание книг и общий уровень знаний” [Иконников 1869, 3]. Цей факт учений пояснив тим, що “...в то время, когда Россия подчинилась влиянию Византии, господство религиозных идей достигло там полного апогея и монастыри давали направление обществу. Отсюда распространилось влияние византийской образованности на Россию, и потому оно вполне может называться монастырским. Такое влияние совершалось путем книжным, т.к. монастыри сосредоточили в своих стенах богатые библиотеки, и посредством монастырского воспитания” [Иконников 1869а, 1].

В.С. Іконников розповів у своїй праці про будівництво численних монастирів, підкреслив великий внесок церковних установ у справу колонізації північно-східного краю Росії, висвітлив боротьбу язичництва та різних релігійних сект із християнством. Володимир Степанович простежив процес становлення і розвитку монастирських господарств аж до XVI ст., коли монастирі вже володіли величезними земельними угіддями та матеріальними ресурсами і, попри своє первісне призначення зречення усього мирського та служіння Всевишньому, часто-густо перетворювали свої парафії на справжні міста з добре розвиненою інфраструктурою. В ході свого розвитку, як стверджував В.С. Іконников, монастирі поступово набували й політичного значення. Церковні діячі почали втручатися у справи князів, давати їм поради щодо управління підлеглими, брати участь в офіційних переговорах можновладців. Церковні пастирі під час вирішення важливих питань часом зверталися до збірок візантійського права, наприклад – церковного кодексу Номоканона (котрий містив норми й світського права), за зразком якого пізніше склалися руські Кормчі. “Преобладание в течение продолжительного периода греческого элемента в высшей иерархии России, при слабости ее юридических форм, – зазначав В.С. Іконников, – содействовало широкому применению византийских юридических источников к русскому законодательству, которое, начавшись в духовной сфере, благодаря смешению церковного элемента со светским, отличающему византийскую юриспруденцию, перешло в область гражданскую и господствовало в течение всего древнего

періода русской истории. Введение же византийского права в жизнь русского общества радикально изменило его взгляды на преступления уголовные, религиозные (сюда относились дела и семейные) и политические” [Иконников 1869б, 57].

Отже, вчений намагався довести, що протягом тривалого часу, а саме – від доби св. Володимира і майже до часів реформ, запроваджених Петром I, Росія перебувала під потужним візантійським впливом, який спочатку виник на релігійному ґрунті, а згодом, завдяки проникненню візантійського права до державного, цивільного, кримінального та ін. чинного законодавства, поширився на всі сфери російського суспільства.

Про монографію В.С. Іконникова негативно відгукнулися професори Василь Олексійович Більбасов (1837–1904) і Василь Йосипович Ключевський (1841–1911).

Василь Олексійович Більбасов у рецензії на працю В.С. Іконникова, опублікованій в “Русском Вестнике”, спростував як абсурдну одну з основних тез автора щодо стагнації російської освіти, науки та культури протягом багатьох століть і нагадав йому про те, що на Московщині з давніх-давен існувало літописання, поширювалася писемність, перекладалися і вивчалися іноземні твори, розвивалися філософія, історія, природознавство, постійно поповнювалися новими виданнями багаті бібліотеки і т.ін.

Заперечив Василь Олексійович і твердження про візантійський вплив на Росію, який було охарактеризовано як монастирський. Опонент навів приклади суто самобутніх явищ у різних сферах російського суспільства – міжусобиця князів, боротьба боярських партій, міське самоврядування, утворення війська, опричництво, війни тощо, – які аж ніяк не узгоджувалися з монастирською лагідністю, покірливістю, побожністю.

На думку В.О. Більбасова, автор переобтяжив свою монографію зайвим матеріалом, замість розгляду принципово важливих питань, тому і висновки його залишилися необґрунтованими. Василь Олексійович вважав, що три великі глави (про монастирську колонізацію, про заселення північно-східних земель росій-

ським племенем та про ересі) варто було б виключити з праці як такі, що не стосуються предмета дослідження, а натомість включити розділи з докладним порівняльно-історичним аналізом візантійських і російських юридичних пам’яток, аби після наукового зіставлення цих документів з метою виявлення їхніх спільних рис та відмінностей дійти об’єктивного висновку щодо наявності (або відсутності) візантійського впливу на формування чинного законодавства Росії, а отже, й на різні сфери життя росіян.

Професор В.О. Більбасов помітив, що автор часто суперечив сам собі, то стверджуючи, що зближення Росії з Європою розпочалося за часів Івана III, то датуючи поворот до Заходу тільки епохою Петра I.

Василь Олексійович вказав на численні випадки помилкового прочитання і коментування В.С. Іконниковим стародавніх рукописів, викрив його майже дослівні запозичення з наукових публікацій без посилань на відповідні видання. На основі всього вищевикладеного В.О. Більбасов дійшов “...к признанию полной неудовлетворительности труда г. Иконникова” [Більбасов 1870, 291].

В 1870 році В.С. Іконников опублікував статтю “Возражения на рецензию г. Бильбасова о соч. «Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории»”, в якій зробив спробу з властивою йому багатослівністю й непослідовністю обстояти власну думку.

На підтвердження своєї тези про тривалу стагнацію російської освіти, науки та культури, а також їхній “монастирський” характер Володимир Степанович вказав, що, хоч на Русі і вивчалася перекладна література, вся вона була богословською за змістом, так само як і в бібліотеках зберігалися лише церковні видання; природознавство розвивалося у напрямку марновірства, про що свідчить поширення трактатів Індикоплова з його міфічними теоріями про будову Всесвіту. Стосовно ж згаданих рецензентом віч, земських соборів, війн і т.п., то В.С. Іконников наголосив на тому, що політичні та соціально-економічні проблеми не були предметом його дослідження, він зосередив увагу лише на поступі наукової думки, освіти, літератури, особливостях виховання, побутових звичаях росіян.

Що ж до вилучення з монографії певних глав і доповнення її іншим матеріалом, то В.С. Іконников, всупереч самому собі, почав наполягати на важливості розгляду питань, пов'язаних із заселенням російським племенем північного регіону та з монастирською колонізацією, для характеристики економічного становища країни і християнської місії монастирів. З приводу ересей він зазначив, що ця глава є важливою для висвітлення взаємної боротьби між опозицією і пануючими на церковних теренах вченнями та порядками. І вже зовсім безпорадними виглядають твердження Володимира Степановича про те, що для доведення впливу візантійської юриспруденції на церковний і світський кодекс Росії йому вистачило кількох сторінок тексту.

Стосовно помічених рецензентом запозичень В.С. Іконников визнав, що іноді справді наводив окремі фрази з різних публікацій, але не робив посилань, оскільки дещо замінював їх [Іконников 1870].

Багато зауважень В.О. Більбасова до докторської дисертації В.С. Іконникова збігалися з думкою іншого відомого історика – професора В.Й. Ключевського. Маститий вчений звинуватив Володимира Степановича у компілятивності, відсутності стрункої методології досліджень та у непослідовності викладення матеріалу. Крім того, В.Й. Ключевський закинув авторові брак критичного аналізу першоджерел, а також не завжди вмотивоване їхнє використання [Ключевский 1918, 19–97].

Монографія В.С. Іконникова й справді мала певні недоліки, тому і основні зауваження рецензентів були цілком слушними, зокрема – щодо недоведеності тези про запозичення Росією візантійського права, наявності в праці зайвого і непотрібного для даної теми матеріалу, деяких протиріч та перебільшень, поверхового розгляду першоджерел.

Мабуть, Володимир Степанович все ж таки врахував у своїй подальшій роботі деякі зауваження рецензентів, зокрема – щодо недостатньо ретельного вивчення ним першоджерел, оскільки згодом уславив своє ім'я насамперед як непереверше-

ний джерелознавець [Войцехівська 1999]. Серед усього розмаїття писемних джерел він надавав перевагу оповідним джерелам – літописам, з їхнім послідовним викладенням перебігу подій, які відбувалися впродовж тривалого часу.

Літописання виникло дуже давно, але особливого поширення набуло в середні віки і розвивалося у двох основних напрямках – літописному та біографічному. Поряд з біографіями склалися тоді ще й житія, котрі були не лише життєписами певних осіб, а й містили цікаві відомості про історію церкви та держави, описи народних звичаїв тощо. Основними осередками створення житійної і літописної літератури були монастирі. Пізніше, у ході суспільного розвитку, в окремих регіонах почали вестися докладні записи місцевих подій. Такі хроніки, поряд із загальними літописами й житіями, стали безцінним джерелом інформації для істориків.

Професор В.С. Іконников, після вивчення великої кількості західних і східних літописів, дійшов висновку, що жоден народ (за винятком хіба що китайців) не має такої багатой історичної літератури, як греки та візантійці. У ґрунтовному двотомному “Опыте русской историографии” (1891–1908) він зазначив, що візантійські хроніки мали компілятивний характер, склалися в інтересах церкви і висвітлювали не лише історію Візантії, а й багатьох інших народів. Володимир Степанович охарактеризував у своїй монографії працю Георгія Амартола – візантійського літописця IX ст., монаха, автора хроніки всесвітньої історії, яка стала основою для наступних поколінь хроністів, котрі склали її до XII ст. В.С. Іконников попереджав колег, що цей рукопис не раз зазнавав змін, доповнень та переробок, залежно від вимог часу, тому потребує додаткового аналізу для з'ясування достовірності наведених в ньому історичних фактів [Іконников 1891, 82]. Професор В.С. Іконников стверджував, що хроніка Георгія Амартола справила помітний вплив на візантійську та російську історіографію, була добре відомою серед багатьох слов'янських народів.

(Закінчення у першому числі 2007)

ЛІТЕРАТУРА

- Аландский П.И.* Религиозная жизнь современной Индии // **УИ.** Киев, 1883. Крит. и библи.
- Бильбасов В.А.* Рим и Византия в трудах двух киевских историков // **Русский Вестник.** 1870. Т. 9. Ноябрь.
- Васильев Г.* Сличение индийских законов Ману о браках с брачными обычаями славян по летописи Нестора, с объяснением древнегерманского *Bruthlauff* // **УИ.** Ч. 2. Киев, 1867. № 12.
- Войцехівська І.Н.* Володимир Іконников. Джерелознавчі студії. Київ, 1999.
- Жилин А.* Очерк организации управления Британской Индийской империи // **УИ.** Ч. 2. Киев, 1908. № 11.
- Жлуктенко Ю.О.* **Михайло Якович Калинович.** Київ, 1991.
- Иконников В.С.* Возражения на рецензию г. Бильбасова о соч. “Опыт исследования о культурном значении Византии в Русской истории” // **УИ.** Киев, 1870. № 5. Ч. 2; № 6. Ч. 2.
- Иконников В.С.* Исследование о главных направлениях в науке русской истории в связи с ходом образованности // **УИ.** Ч. 2. Киев, 1869. № 1.
- Иконников В.С.* Исследование о главных направлениях в науке русской истории в связи с ходом образованности // **УИ.** Ч. 2. Киев, 1869а. № 6.
- Иконников В.С.* Исследование о главных направлениях в науке русской истории в связи с ходом образованности // **УИ.** Ч. 2. Киев, 1869б. № 8.
- Иконников В.С.* **Опыт русской историографии.** Т. 2. Кн. 1. Киев, 1891.
- История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года.** Москва, 1997.
- Калинович М.Я.* Природа и быт в древнеиндийской драме // **Окремий відбиток з “УИ”.** Киев, 1916.
- Кіктенко В.О.* Борис Курц і становлення української синології // **Сходознавство.** № 1. Київ, 1997.
- Ключевский В.О.* Отзывы и ответы. Третий сборник статей. Пг., 1918.
- Кнауэр Федор Иванович* // **Биографический словарь профессоров и преподавателей Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования: 1802–1902.** Т. 2. Юрьев, 1903.
- Кнауэр Ф.И.* Вступительная лекция по сравнительному языкознанию // **УИ.** № 3. Ч. 2. Киев, 1885.
- Козлов А.А.* Курс истории философии // **УИ.** Ч. 2. № 7. Киев, 1885.
- Козлов А.А.* Курс истории философии // **УИ.** Ч. 2. № 7. Киев, 1887.
- Кулаковский Ю.* К поминке по П.И. Аландском // **УИ.** № 3. Киев, 1884.
- Мищенко Ф.* П.И. Аландский: 1844–1883 // **УИ.** № 12. Киев, 1883.